

उच्च शिक्षणातील अनुदेशन : एक अभ्यास

डाके.डी.के.

सहा. प्राध्यापक, गोपाळ कृष्ण गोखाले कॉलेज कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

एखाद्याला अध्ययनात मदत करणे यालाच अध्यापन असे म्हणतात. अध्यापनाचे मूळ अध्ययनात आहे. त्यामुळे शैक्षणिक प्रक्रियेत अध्ययन अध्यापन वेगळे करता येत नाही. जेम्स मायकेल ली यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अध्यापन ही क्रियात्मक कला नसून सहकार्यात्मक कला आहे. यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक कृती प्राथमिक महत्त्वाच्या आहेत. जो पर्यंत अध्ययन घडत नाही तो पर्यंत शिक्षण घडत नाही.

उच्च शिक्षणातील अध्यापन प्रतिमानाचे स्वरूप विविधता आहे. बौद्धिक चालना ही त्याची एक बाजू असून उत्तम अध्यापनात बौद्धिक कृतींना प्रेरणा देणारया भावनांशी ती संबंधित असते. या मध्ये कल्पनेस चालना देणे अमूर्त संबोधाचे आकलन होणे व त्याचा जीवनाशी संबंध पाहणे व शोधप्रक्रियेत भाग घेणे याचा समावेश होतो.

या प्रतिमानाच्या दुसऱ्या बाजूत आंतरिक अंतःसंबंधाचा समावेश होतो. सैद्धांतिकदृष्ट्या पाहिले असता महाविद्यालयीन वर्ग ही प्रामुख्याने बौद्धिक व तार्किक क्षेत्रे होत. परंतु प्रत्यक्षात मात्र वर्ग हे उच्च भावनिक आंतरव्यक्तिक क्षेत्र असून त्यामध्ये व्यापक प्रमाणात मानसशास्त्रीय घडामोडी घडत असतात. त्या दोन प्रकारांनी घडतात पहिल्या प्रकारात शिक्षणाच्याप्रती असणारा राग व अतीव चिंता आणि विरोधी भावना टाळण्याचा प्रयत्न केला जातो. दुसऱ्या प्रकारात शिक्षक विद्यार्थ्यांला व्यक्ती म्हणून मान देतो व चांगल्या कार्याची अपेक्षा करतो.

उच्च शिक्षण घेणारया विद्यार्थ्यांला विविध प्रकारच्या शैक्षणिक अनुभूती देण्याची व्यवस्था करणे या दृष्टीने जरूरीचे आहे व म्हणून शिक्षकाला अध्यापन करतांना विविध प्रकार व पध्दती वापरणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे :

१. वेगवेगळ्या अनुदेशन पध्दतींचे वेगवेगळ्या प्रकारांत वर्गीकरण करता येईल.

२. अनुदेशन पध्दतींची यादी थोडक्यात वर्णन करता येईल.

अनुदेशन म्हणजे काय .

एखादी गोष्ट घडण्यासाठी किंवा करण्यासाठी केलेली विशेष रचना मांडणी किंवा परिस्थिती याला अनुदेशन म्हणतात.

माहिती विश्लेषण :

अनेक प्रकारांनी अध्ययन करता येते. परंपरागत पध्दतीत शिक्षक विद्यार्थ्यांना निरनिरळ्या प्रकारे माहिती देतो. माहिती देण्यासाठी शिक्षक व्याख्याने फलक लेखन करतो प्रात्यक्षिके दाखवतो व दृक श्राव्य माध्यमे वापरतो. विद्यार्थी व्यक्तीगत पध्दतीने वाचन करून स्वाध्याय सोडवून समस्या सोडवून प्रयोगशाळेत कार्य किंवा दृकश्राव्य साधनांच्या साहाय्याने स्वयंगतीने अध्ययन करतो. विद्यार्थ्यां विद्यार्थ्यांमधील व विद्यार्थी शिक्षकांमधील

आंतरक्रिया प्रश्नाच्या चर्चेच्या लहान गटांतील गटचर्चेच्या तसेच प्रकल्पांच्या इत्यादींच्या साहाय्याने घडतात. यात प्रामुख्याने तीन प्रकार पडतात.

१. वर्गातील सादरीकरण . २. स्वयंगतीने स्वयंअध्ययन . ३. विद्यार्थी शिक्षक आंतरक्रिया .

१. वर्गातील सादरीकरण :

या पध्दतीत शिक्षक माहिती सांगतो चित्रे तक्ते दाखवतो प्रात्यक्षिके करतो वा नाटयीकरणाद्वारे पाठयविषय विद्यार्थ्यांपुढे सादर करतो. आधुनिक साधनाच्याद्वारे अशा प्रकारचे सादरीकरण वर्गात श्रोतृगृहात किंवा विविध ठिकाणी करता येते. व्हिडीओद्वारे किंवा दृकश्राव्य साधनाद्वारे शिक्षका शिवायही सादरीकरण करता येते. या पध्दतीत एकदेशीय संज्ञापन व ज्ञानप्रसरण होते व त्यात शिक्षक प्रमुख भूमिका करतो. सादरीकरण करण्यासाठी निश्चित वेळ ठरलेली असते. व्याख्यान कथन प्रात्याक्षिक व नाटयीकरण अशाप्रकारच्या काही अध्यापन पध्दती सादरीकरण या वर्गात येतात.

अध्ययनाच्या दृष्टिने सादरीकरण पुढील परिस्थितीत उपयोगी पडते.

- . नविन विषयाची ओळख करून देण्यासाठी प्रास्ताविकासाठी किंवा सिंहावलोकनासाठी .
- . अभिरूची निर्मिती स्फूर्ती व प्रेरणा देण्यासाठी .
- . विद्यार्थ्यांना जी माहिती सहज उपलब्ध होणार नाही अशी मूलभूत व आवश्यक माहिती देण्यासाठी .
- . अत्याधुनिक माहितीची ओळख करून देण्यासाठी .
- . माहितीस्त्रोत पुरवण्यासाठी .
- . विद्यार्थ्यांना स्वतः सादरीकरण करण्यास संधी देण्यासाठी .
- . पुनरावलोकन व विषयाच्या सारांशीकरणासाठी .

२. स्वयं गतीने अध्ययन :

अध्ययन अध्यापनातील दुसरा प्रकार म्हणजे स्वयं गतीने अध्ययन होय. अनुदेशन अभिकल्प प्रक्रियेत या प्रकाराकडे अधिक लक्ष दिले जाते. अध्ययन ही व्यक्तिअंतर्गत प्रक्रिया आहे. त्यामुळे अध्ययन स्वतःच करणे गरजेचे आहे असे अध्ययन तत्व सांगते. ज्या वेळी विद्यार्थी स्वतः विशिष्ट अध्ययन कृती करतो व त्याला अध्ययनातील यशाचा अनुभव येतो व तो स्वतः स्वयं गतीने अभ्यास करतो त्यावेळी तो जास्तीत जास्त अध्ययन करतो त्यावेळी तो जास्तीत जास्त अध्ययन करतो. स्वयं गतीच्या अध्ययनालाच व्यक्तिगत अध्ययन स्वयं अध्ययन किंवा स्वयं शिक्षण असे पण म्हणतात.

जरी स्वयं अध्ययनाला वेगवेगळी नावे व वेगवेगळा अर्थ असला तरी त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- . विद्यार्थ्यांसाठी अध्ययन कृतीची निवड काळजीपूर्वक केली जाते .
- . अध्ययन उद्दिष्टानुसार कृती व साधनाची काळजीपूर्वक निवड .
- . विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक शिक्षण पायरीत प्रभुत्व मिळविले आहे की नाही हे तपासल्यानंतरच त्याला पुढील टप्प्याचे शिक्षण करण्यास परवानगी .

.विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रतिसादाला त्वरित प्रत्याभरणाद्वारे दिलेले उत्तर बरोबर आहे की नाही ते समजले पाहिजे .
 .ज्या ज्या वेळेला विद्यार्थ्यांना अभ्यासात अडचणी येतील त्या त्या वेळेस शिक्षकाची मदत .अशा प्रकारे विद्यार्थी नेहमी नविन आव्हाने निर्माण करून व त्यात कृतीयुक्त सहभाग करून अध्ययन करतो .

३ .विद्यार्थी शिक्षक आंतरक्रिया :

या प्रकारात शिक्षक व विद्यार्थी किंवा विद्यार्थी स्वतः लहान गटात चर्चा करतात सहकार्याने समस्या सोडवतात व अहवाल सादर करतात .अशा प्रकारच्या अनुदेशनात विद्यार्थी व शिक्षकांना एकमेकांना ओळखण्याची संधी मिळते .विद्यार्थ्यांनी जी कौशल्ये व ज्ञान मिळविलेले असते त्याचे पुनरावलोकन स्पष्टीकरण दुरुस्ती व उपाय योजना करता येते .विद्यार्थी स्वतःच प्रकल्पाचा अहवाल सादर करतात व अशा प्रकल्पात इतरांचे अनुभव कृती व शिक्षक यांच्यापासून नविन गोष्टी शिकतात .विद्यार्थ्यांना जास्त फायदा मिळावा म्हणून आंतरक्रियात्मक गटात १२ पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांचा समावेश असू नये .लहान गटातील अशी कृती सत्रे पूर्ण झाल्यावर शिक्षकांनी केलेले सादरीकरण व विद्यार्थ्यांनी केलेले स्वयं अध्ययन केल्यास अधिक परिणाम होतो .

अनुदेशन रचना प्रकार :

उच्च शिक्षणात खालील चार रचना प्रकार प्रचलित आहेत .

मोठा गट , मध्यम गट , छोटा गट , व्यक्तिगत स्वतंत्र गट .

मोठा गट :सध्याच्या उच्च शिक्षणामध्ये या प्रकारचे अध्यापन मोठ्या प्रमाणात केले जाते . शंभर दोनशे विद्यार्थ्यांपुढे शिक्षक व्याख्यान पध्दतीने शिकवतात .या पध्दतीत बहुतांशी शिक्षक फळ्याशिवाय इतर कोणत्याही माध्यमाचा वापर करीत नाहीत .अशा प्रकारच्या व्याख्यानाची परिणामकारकता शिक्षकाची गुणवत्ता विशिष्ट क्षमता शिक्षकाने केलेली विशेष तयारी व व्याख्यान कौशल्य यावर अवलंबून असते .मोठ्या वर्गात काही शैक्षणिक माध्यमांचा वापर करूनही व्याख्यान देता येते .काही शैक्षणिक संस्था मध्ये याचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो .या मध्ये विविध संज्ञापन साहित्याचा वापर करून शिक्षक आपल्या व्याख्यानाचे स्पष्टीकरण करतात किंवा प्रात्यक्षिके दाखवितात .

दोन किंवा अधिक शिक्षक कामाची विभागणी करून मोठ्या वर्गात शिकवतात .अशा प्रकारच्या अध्यापनाला सांघिक अध्यापन म्हणतात .याचे अनेक फायदे आहेत .संघातील प्रत्येक शिक्षकाला अभ्यासक्रमातील विषयाचे त्याला असलेले विशेष कौशल्य वापरण्याची संधी मिळते .विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या शिक्षकांच्या गुणांची ओळख होते .अध्ययनासाठी वेगवेगळे मुद्दे मिळतात व अध्ययनास प्रेरणा मिळते .

मोठ्या वर्ग शिक्षणात आणखी एक प्रकार वापरण्यात येतो त्याला "परिचर्चा"असे म्हणतात .परिचर्चेत अनेक व्यक्ती एकाच विषयावर आपापली निरनिराळी मते विचारासाठी मांडतात .परिचर्चेत भाग घेणारी व्यक्ती आपल्या कल्पना व आपली मते थोडक्यात मांडते .चर्चेत संचालन करणारी व्यक्ती ऐकणारयाला प्रश्न विचारण्यास सांगते व आलेल्या प्रश्नांना उपस्थित उत्तरे देतात .

मध्यम वर्ग गटाचे अध्यापन :

ज्या वर्गात तीस ते साठ विद्यार्थी असतात त्याला मध्यम वर्ग गट असे म्हणतात .यात गटचर्चा भूमिका पालन

प्रात्यक्षिक प्रयोगशाळा अध्यापन शैक्षणिक सहली व सामाजिक अभ्यास इ. पध्दती व मार्ग वापरले जातात .

गटचर्चा:

गटचर्चेत विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यात आंतरक्रिया होणे गरजेचे असते व म्हणून त्याची परिणामकारकता विद्यार्थी शिक्षकसंबंधावर अवलंबून असते. चर्चा लहान वर्गात घडो अथवा मोठ्या वर्गात घडो त्यासाठी शिक्षकाची गरज असते. ज्या शिक्षकाजवळ उत्तम आंतरव्यक्तिक कौशल्य असतात असे शिक्षक यामध्ये चांगल्याप्रकारे सहभाग करू शकतात .

विशेष चर्चा :

शिक्षक एखाद्या विषयावर त्यातील समस्या घेऊन वर्गामध्ये चर्चा करतात अशा चर्चेला विशेष चर्चा असे म्हणतात. यामध्ये कोणीही भाषण करत नाही तर एखाद्या समस्ये बद्दल सहमती किंवा असहमती या बद्दल बोलतात. गटाचा अध्यक्ष चर्चेवर नियंत्रण ठेवतो व सभेतील इतर लोकांना बोलण्यास प्रोत्साहन देतो. अशा चर्चेतून एखादी समस्या सोडवण्यासाठी अनेक व्यक्तींच्या एकत्र विचारांचा उपयोग केला जातो .

छोटा गट :

छोट्या गटात जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांनी भाग घ्यावा म्हणून आणखी छोटा गटात गटविभागणी करण्यात येते. या मध्ये जास्तीत जास्त विद्यार्थी चर्चेत भाग घेऊ शकतात. अशा प्रकारच्या गट चर्चेत वर्गापुढे प्रथम एक विषय सादर केला जातो. या छोट्या गटात सहा ते सात विद्यार्थी असतात. या छोट्या गटात प्रथम गटप्रमुख व अहवाल लेखक यांची निवड केली जाते. सादर केलेल्या विषयावर छोट्या गटातील प्रत्येक सभासद आपापली मते मांडतो .

बुद्धिमंथन :

बुद्धिमंथन हा एक चर्चेचा आणखी एक प्रकार होय. त्यामुळे गटाला एकत्रित निर्मिती विचार करता येतात. पुढील चर्चेसाठी अनेक कल्पना शोधून काढणे यावर अधिक भर दिला जातो. बुद्धिमंथनामुळे मन न अडखळता विचार करू लागते .

परिसंवाद :

एक किंवा अधिक शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांनी केलेले संशोधन किंवा प्रगत अभ्यासा साठी उच्च शिक्षणात केलेले विशिष्ट वर्गसंघटन म्हणजे परिसंवाद. परिसंवाद आयोजित करताना विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेऊन परिसंवादासाठी समस्या किंवा चर्चा विषय निवडला पाहिजे. समस्येचे निश्चित स्वरूप आवश्यक ती माहिती निवडली पाहिजे व विद्यार्थ्यांना परिसंवादाचा हेतू त्याची जाणीव व रसास्वाद घेण्यास उत्तेजन दिले पाहिजे. परिसंवादात विद्यार्थी पध्दतशीरपणे सहभाग करतो. हा घटक इतर परंपरागत शिक्षण पध्दतीत बहुतांशी नसतो .

स्वतंत्र अभ्यास :

या प्रकारात विद्यार्थ्यांवर जास्तीत जास्त जबाबदारी टाकली जाते. या वर्ग प्रकारात विद्यार्थी चित्रपट व्हीडीओ ध्वनिमुद्रित व्याख्याने स्वाध्याय यांचा वापर करून अध्ययन उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो. अशा अभ्यासाला

वर्गातील व्याख्याने व चर्चा यांची जोड दिली जाते .

संदर्भ ग्रंथ :

- १ . लोमन जे . मास्टरींग टेक्निक्स ऑफ टीचिंग प्रॅटीस हॉल ऑफ इंडिया १९८७ .
- २ . उपासनी नारायण के . मेक्रींग टीचिंग मोअर डायनॅमिक एस . एन . डी . टी . वुमेन्स युनि . मुंबई १९८७ . द
- ३ . देशपांडे प्रकाश एम . एक्झॅमिनेशन रिफॉर्मस युनि . ऑफ पूना . पुणे १९८१ .
- ४ . केम्क जेराल्ड ३ इन्ट्रक्शनल डिझाईन प्रोसेस हार्वर अँड रो न्युयार्क १९८५ .
- ५ . हेनिच आर मोलेंडा एम आणि रसेल जेम्स डी . इन्सट्रक्शनल मिडीया अँड न्यू टेक्नॉलॉजीज ऑफ इन्ट्रक्शन मॅकमिलन १९८२ .